

Izabela Lewandowska

Wywiad jako technika zdobywania informacji źródłowych w badaniu historii najnowszej

Echa Przeszłości 5, 279-299

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Izabela Lewandowska

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
UWM w Olsztynie

WYWIAD JAKO TECHNIKA ZDOBYWANIA INFORMACJI ŹRÓDŁOWYCH W BADANIU HISTORII NAJNOWSZEJ

W periodyzacji przyjmuje się, że historia najnowsza (zwana przez niektórych współczesną¹) to historia żywa, czyli okres, w którym żyją bezpośredni świadkowie dziejów. Jej datacja jest więc ruchoma. W okresie międzywojennym za punkt wyjścia dla najnowszej historii Polski przyjmowano powstanie styczniowe, dla powszechnej zaś wojnę francusko-pruską 1870 – 1871 r. W połowie XX stulecia cezurę tę stanowił wybuch I wojny światowej, ewentualnie rok rewolucji rosyjskiej – 1917. Ponieważ właściwym progiem oddzielającym historię nowoczesną od najnowszej jest element autopsji, dzisiaj powinno przyjmować się już jako cezurę początku lub też zakończenie II wojny światowej². Granicę między przeszłością dostępną badaniu historycznemu a współczesnością tworzy także możliwość dotarcia do źródeł. Ich utajnienie na okres 30., a w niektórych przypadkach nawet 50. lat, powoduje, że wiele materiałów jest wciąż niedostępnych. Mimo że przedmiot badania historii stanowią na ogół procesy zamknięte, to specyfika historii najnowszej odbiega w tym względzie od reguł. Dlatego też postulatem staje się wypracowanie przez historię współczesną metod i technik badawczych dostosowanych do charakteru materiału, z którym ma się do czynienia w toku poznawania najbliższej nam historii. Baza źródłowa dla historyków czasów najnowszych jest bardziej różnorodna niż dla badaczy czasów dawniejszych. W pewnej zaś części (wywiady, ankiety) jest taka

¹ Por. rozważania terminologiczne Jerzego Maternickiego nad pojęciem „historia najnowsza” w artykule *Problemy dydaktyczne historii najnowszej*, w: *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1990, s. 87-97, a także inne artykuły z tego tomu będącego plonem konferencji naukowej zorganizowanej w Opolu w 1986 r.

² J. Buszko, *Historia najnowsza w oczach historyka i politologa*, w: *Historia najnowsza...*, s. 11-12.

sama jak dla socjologa czy psychologa społecznego. Dlatego też niniejszy artykuł jest próbą ukazania możliwości wykorzystania technik i metod typowych dla socjologii, pedagogiki i psychologii w badaniu historii najnowszej.

Historia a inne nauki społeczne

Metodologia nauk społecznych ma wiele wspólnego, choć badacze poszczególnych dyscyplin niezbyt często korzystają z dorobku metodologicznego nauk pokrewnych. Współczesny świat postawił przed historykami nowe wymagania wynikające ze zmiany form przekazu historii. Dla dzisiejszego społeczeństwa, szczególnie młodego pokolenia, najprostsze i najczytelniejsze są przekazy medialne. Również współczesne prace popularyzujące historię nasycone są ilustracjami, zdjęciami, obrazami. W pracach naukowych mamy tabele, wykresy, schematy, kopie źródeł, zdjęcia – wszystko po to, by czytelnik lepiej zrozumiał historię i by jej przekaz był atrakcyjny. W zalewie informacji, który nas dzisiaj otacza, bardzo trudno odróżnić prawdę od fałszu, fakt od interpretacji, komentarz od refleksji. Za rzadko chyba sięgamy do głębszych pokładów naszej świadomości. Prezentowane wydarzenia pełne są szczegółów i drobiazgów, a brakuje opowieści o indywidualnych losach jednostki. Archiwami informacji historycznej są również archiwa ludzkiej pamięci. Ważne, by przekaz informacji był odzwierciedleniem indywidualnej świadomości historycznej.

Historycy coraz częściej odchodzą od badań jednokierunkowych na rzecz wieloaspektowych, interdyscyplinarnych. Nierzadko mieliśmy już do czynienia z dziełami łączącymi historię polityczną, społeczną i gospodarczą lub też historię kultury, ideologii i społeczeństwa. Historia najnowsza często łączy zagadnienia współczesne i prawno-ustrojowe, typowe dla rozważań politologicznych. Dydaktyka historii zaś wykorzystuje w swych badaniach doświadczenia pedagogiki i psychologii³. I odwrotnie – inne dziedziny nauk społecznych wiele czerpią z ustaleń historyków. Przykładem może być socjologia, dla której wiedza historyczna jest bazą do wyjaśniania przemian społecznych i ich rozlicznych uwarunkowań. O ile nauki historyczne i socjologiczne mają wiele wspólnego w stawianiu i rozwiązywaniu problemów badawczych dotyczących rozwoju i struktury społeczeństwa, roli jednostki i grup społecznych w dziejach

³ Por. np. J. Rulka, *Metodologia badań empirycznych w dydaktyce historii*, [w:] *Metodologia badań w dydaktyce historii. Materiały z konferencji naukowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia”, t. XXIII, Toruń 1989, s. 71-82; J. Ruchała, *Wywiad i jego zastosowanie w dydaktyce historii*, ibidem, s. 105-113.

itp., o tyle różnią się w sposobach dochodzenia do prawdy i jej opisie. Nie może być jednak mowy o integracji całości metod i technik badawczych, a jedynie o przejmowaniu przez historyków niektórych z nich lub też pewnych elementów metod, technik i narzędzi stosowanych głównie przez socjologię empiryczną. Zasadnicze różnice między warsztatem socjologa i historyka dziejów najnowszych uwidaczniają się w tym, że historyk interesuje się głównie przeszłością i badaniem procesów w ujęciu dynamicznym, podczas gdy socjolog koncentruje się na teraźniejszości i analizach statycznych. Socjologowie poprzestają zazwyczaj na poznaniu aktualnej sytuacji osoby, do której świadomości i pamięci się odwołują, natomiast historyk musi analizować zarówno teraźniejszość, jak i przeszłość danej osoby oraz ujmować jej relacje w sposób dynamiczny⁴. Jedną z technik badawczych socjologii empirycznej, którą historycy mogą, a nawet powinni stosować w badaniach nad współczesnością, jest **wywiad**.

Wywiad w klasyfikacjach źródeł historycznych

Źródłem według Jerzego Topolskiego **jest wszystko, co może być pomocne w konstruowaniu obrazu przeszłości**. Będą to zarówno przedmioty materialne, przekazy duchowe (ideologie, myśli, opinie), jak również ludzkie zachowania, które są obserwowane przez historyka i dają mu wiedzę np. o utrwalonych elementach tradycji. **Źródłem można więc nazwać nie tylko nośnik informacji, ale i niesioną przezeń informację**⁵. Biorąc pod uwagę analizowaną tu technikę wywiadu i posługując się argumentacją J. Topolskiego, można stwierdzić, iż nośnik informacji, tj. gazeta, w której opublikowano wywiad, taśma filmowa czy magnetofonowa, na którą go nagrano, jest w tym wypadku (dla dzisiejszych badań) mało wartościowa; choć za lat kilkadziesiąt czy kilkaset może stać się materiałem źródłowym do badań nad rozwojem techniki. Dla współczesnego badacza (historyka, socjologa, itp.) najważniejsze będą informacje uzyskane z wywiadu.

Inny podział źródeł, zaproponowany przez J. Topolskiego, na źródła bezpośrednie oraz pośrednie (adresowane i nieadresowane), także może być podstawą klasyfikacji wywiadu. Otóż **wywiad**, w rozumieniu przekazywanych w nim treści, **należy będzie do źródeł pośrednich adresowanych**. Pośrednich, bowiem w samej wypowiedzi zawarta jest już interpretacja autora

⁴ K. Kersten, *Historyk – twórcą źródeł*, „Kwartalnik Historyczny”, 1971, nr 2, s. 319.

⁵ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię...*, s. 338.

wywiadu, adresowanych – gdyż autor kieruje swoją wypowiedź do znanego mu (w mniejszym czy większym stopniu) odbiorcy⁶. W tym wypadku historyk, chcąc wydobyć z wywiadu informacje, musi przeprowadzić swoją interpretację, tzn. ocenić wypowiedzi i argumentację zawartą w wywiadzie. Dokonując tej interpretacji, przeprowadza *de facto* krytykę źródła, poczynając od ustalenia wiarygodności autora, poprzez analizę rzetelności przedstawianych przez autora faktów, na ocenie wypowiedzi kończąc.

Wydarzenia z przeszłości stanowiące bazę źródłową dla historyka, a zawarte w przekazie ustnym (wywiadzie), podlegają podwójnej interpretacji. Pierwszej z nich dokonuje autor wypowiedzi, który subiektywnie dobiera fakty, ocenia je i naświetla posługując się własnym kluczem myślowym. Taki materiał jest dopiero poddawany interpretacji przez historyka. Interpretując wypowiedzi autora wydobywa on informacje źródłowe, czyli te, które są krytycznie rozpatrzone i uznane za wiarygodne⁷. Na tej podstawie historyk konstruuje narrację historyczną, posługując się również innymi źródłami i wiedzą pozaźródłową.

Informacje źródłowe wydobyte z wywiadu można nazwać efektywnymi. To zaś, co nie zostało przez nas ze źródła (wywiadu) wydobyte, jest informacją potencjalną. Zdarzyć się może, że historyk analizujący wywiad z Panem X w 1980 r. skonstruuje inną narrację historyczną, niż historyk interpretujący ten sam wywiad w 2020 r. Sytuacja taka może zaistnieć wówczas, gdy zostaną odkryte nowe źródła historyczne, odtajnione archiwa, odnalezione dokumenty. Analizując strukturę wypowiedzi Pana X historyk może wydobyć nowe informacje, będące kiedyś potencjalnymi. Potwierdza to fakt nieskończoności interpretacji źródeł, która zależy od stawianych im pytań, naszej wiedzy i metodologii badań⁸.

Historycy proponują także inne kryteria podziału źródeł⁹:

1. Przeznaczenie źródła – roczniki, kroniki, diariusze, pamiętniki, sprawozdania urzędowe, listy, mity itp.
2. Forma źródła – materialne, pisane, ikonograficzne, **ustne**, tradycja itp.
3. Świadomość twórców źródeł – źródła, które w swej epoce służyły zaspokajaniu określonych potrzeb ich twórców: przedmioty i budowle kultowe, narzędzia pracy, dokumenty, obrzędy itp.
4. Nośnik informacji – **przekazy ustne**, źródła fonograficzne, wizualne, druk, pismo itp.

⁶ Ibidem, s. 341.

⁷ Ibidem, s. 378.

⁸ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 1998, s. 38-39.

⁹ E. A. Mierzwa, *Historyka*, Piotrków Trybunalski 2001, s. 168-169.

5. Źródła tworzone przez historyka na własny użytek – ankiety, **relacje i wywiady** z uczestnikami badanej rzeczywistości.

Spśród wielu innych przytoczymy jeszcze jeden podział, uwzględniający interesującą nas problematykę¹⁰:

1. Źródła ergotechniczne,
2. Źródła socjotechniczne,
3. Źródła psychotechniczne – pozostałości powstałe na gruncie **materializowania się świadomości dla przekazania innym myśli** odzwierciedlających sprzeczności zachodzące w przyrodzie, środowisku społecznym i własnym myśleniu.

W metodologii historii wyróżnia się ponadto **źródła zastane** i **intencjonalnie tworzone**. Do tych ostatnich zaliczyć można **relacje** (wypowiedzi uzyskane drogą ankiet i **wywiadów**), w których historyk jest jednocześnie autorem kwestionariusza i osobą spisującą wypowiedzi badanych, oraz wspomnienia (pamiętniki, autobiografie), w których rola historyka ogranicza się do ogólnej inspiracji¹¹.

Historyk może być jednocześnie inspiratorem i uczestnikiem wywiadu. W zależności od stopnia jego bezpośredniego kontaktu z badanym wyróżniamy¹²:

1. Swobodną rozmowę lub wywiad, którego efektem jest notatka, zapis na taśmie magnetofonowej lub wypełniony kwestionariusz – udział historyka jest najgłębszy. To on organizuje spotkanie, dobiera respondentów, układa pytania, a w trakcie rozmowy tak ukierunkowuje wypowiedzi badanych, aby otrzymać interesujące go informacje.
2. Organizowanie spotkań uczestników jakichś wydarzeń historycznych (bitwy, strajku, organizatorów obchodów rocznicowych itp.) – historyk może albo brać aktywny udział w spotkaniu, wtedy jego rola jest podobna do opisanej powyżej, albo też być biernym uczestnikiem spotkania i jedynie rejestrować wypowiedzi uczestników. Jego rola ogranicza się do wyboru respondentów zaproszonych na spotkanie.
3. Wezwanie skierowane do pewnej grupy ludzi zawierające apel o składanie relacji, spisywanie wspomnień itp. często ogłoszone w formie konkursu – historyk formułuje cele konkursu, przedstawia korzyści dla nauki polskiej, zachęca do składania własnych autobiografii.

¹⁰ Klasyfikacja wg Gerarda Labudy, cyt. za: E. A. Mierzwa, op. cit. s. 172-173.

¹¹ B. Łukaszewicz, *Wspomnienia i relacje jako świadectwa najnowszej historii*, [w:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Świadectwa przeszłości*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2002, s. 57-58. Tam też przegląd ogólnopolskich i regionalnych (warmińsko-mazurskich) konkursów na materiały pamiętnikarskie.

¹² K. Kersten, op. cit., s. 315-316.

4. Konkursy na wspomnienia ogłaszane przez instytucje pozanaukowe, niekiedy przy współdziałaniu socjologów – proces powstawania tych źródeł jest niezależny od badacza-historyka i powinien być traktowany na równi ze wspomnieniami spontanicznymi, a nie źródłami wywołanymi przez historyka do celów naukowych.

Charakterystyka wywiadu

Jest to metoda gromadzenia danych przez bezpośredni kontakt słowny z osobą udzielającą informacji dotyczących problemów, które interesują badacza¹³. Inaczej mówiąc, to rozmowa osoby zainteresowanej w zdobyciu informacji bądź zasięgnięciu opinii z osobą, która tymi danymi dysponuje¹⁴. Jest ona rezultatem zgodnego współdziałania partnerów, którzy w trakcie spotkania (interakcji, kontaktu osobistego) są jednocześnie aktywni, wzajemnie się motywując i determinując¹⁵. Wywiad, będący rodzajem interakcji werbalnej, stanowi prezentację jednego uczestnika. Nawet, jeżeli jego głównym i zasadniczym tematem będzie jakieś wydarzenie historyczne, to i tak osoba udzielająca wywiadu jest podstawowym i w tym wypadku jedynym źródłem naszej informacji. Subiektywność ta odnosi się do jednego uczestnika, w przeciwieństwie do np. debaty czy rozmowy potocznej, w której dochodzi do zetknięcia się (harmonijnego lub konfliktowego) subiektywności wszystkich jej uczestników¹⁶.

Czym się różni wywiad od rozmowy? Przede wszystkim jest organizowany dla ściśle wyznaczonego celu i ogranicza się do ustalonego zakresu treści. W czasie wywiadu ustala się charakterystyczny układ ról – badanego i badacza, którzy na siebie wzajemnie oddziałują. Ostateczny rezultat wywiadu, jego charakter i wartość uzyskanego materiału są wynikiem tej złożonej interakcji¹⁷. Aby kontakt osobisty był odczuwalny jako pełny i satysfakcjonujący, każda ze stron musi być zarówno biorcą, jak i dawcą. Badany daje siebie – swoje opinie, odczucia, dążenia, działania, fakty; natomiast badacz daje respondentowi możliwość „wygadania się”, rozładowania napięć psychicznych, możliwość zwrócenia uwagi na określone kwestie lub głębszego zastanowienia się nad

¹³ *Metody badań pedagogicznych w zarysie*, red. A. Góralski, Warszawa 1994, s. 38. Tam też metodologia prowadzenia wywiadu – sposoby zadawania pytań, rodzaje pytań, etapy przygotowania się do wywiadu.

¹⁴ L. Sołoma, *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 1995, s. 62.

¹⁵ M. Kita, *Wywiad prasowy. Język – gatunek – interakcja*, Katowice 1998, s. 8.

¹⁶ *Ibidem*, s. 32.

¹⁷ S. Gerstmann, *Rozmowa i wywiad w psychologii*, wyd. IV, Warszawa 1985, s. 32-33.

nimi i zwiększenia poczucia własnej wartości¹⁸. Ważne jest zapewne i to, że osoba udzielająca wywiadu czuje się ważna z racji wybrania właśnie jej do badań naukowych i uwzględnienia jej wypowiedzi w opracowywaniu wyników.

W socjologii badania w oparciu o metodę rozmowy (wywiadu, dialogu) rozwinęły się w latach 60. i 70. ubiegłego stulecia. Duże znaczenie odgrywały wówczas kierunki związane z tzw. etnografią mówienia, socjolingwistyką, antropologią społeczną. Ich wspólną cechą jest opis roli języka (symbolu) w procesach strukturalizacji świata, jego wpływ na myślenie o świecie społecznym. Język przestał być naturalnym narzędziem służącym do opisu świata, a stał się przedmiotem wielostronnej analizy i refleksji. Na gruncie historii również prowadzi się badania nad strukturą języka używanego w narracji historycznej, symbolami i znakami służącymi do przekazu myśli i wartości¹⁹.

Na gruncie teorii socjolingwistycznych wyróżnia się zasadnicze **różnice między wywiadem a rozmową**²⁰:

1. W rozmowie uczestnicy ustalają temat – przedmiot wzajemnego komunikowania, w wywiadzie tematy ustalane są przez badacza.
2. W rozmowie tematy rozwijają się dynamicznie, z zachowaniem reguł ciągłości, w wywiadzie włączane są nagle.
3. W rozmowie osoba pytana może odrzucić lub przekształcić pytanie, w wywiadzie respondent musi odpowiedzieć na pytanie przewidziane z góry przez badacza.
4. Uczestnik rozmowy swoją wypowiedź dostosowuje do informacji udzielanych przez innego jej uczestnika, w wywiadzie wcześniejsze odpowiedzi respondenta nie mają żadnego wpływu na standardowy repertuar językowy stosowany przez ankietera (badacza).
5. W rozmowie używa się procedur służących wyjaśnianiu, gdy tylko napotka się jakąś niejasność, w wywiadzie odpowiedzią na prośby o wyjaśnienie jest powtórzenie tego samego pytania (dotyczy to wywiadu kwestionariuszowego).

W socjologii wyróżnia się trzy **strony wywiadu**: 1) badaczy, którzy organizują badania, a następnie weryfikują wypowiedzi i wysuwają wnioski; 2) ankieterów, którzy osobiście przeprowadzają wywiady z wyznaczonymi

¹⁸ I. Kołodziej, *Czym grzeszy wywiad*, „Studia Socjologiczne”, 1980, nr 1, s. 326-327.

¹⁹ Por. J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996; J. Rulka, *Semiotyka i historia*, [w:] tegoż, *Współczesne problemy edukacji historycznej*, Toruń 2002, s. 113-123; D. Konieczka-Słowińska, *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, Poznań 2001; V. Julkowska, *Retoryka w narracji historycznej Joachima Lelewela*, Poznań 1998.

²⁰ A. Kubiak, I. Przybyłowska, W. A. Rostocki, *Badania ankietowe*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa 1998, s. 56. Por. także rozdział IX: *Metoda dialogowa (rozmowa)*, w pracy M. Łobocki, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków 2000, s. 273-292.

osobami oraz 3) respondentów, czyli osoby badane²¹. W wywiadzie, jako przekazie medialnym, przeprowadzanym w telewizji, radiu czy prasie, wyróżnić możemy: 1) osobę, która przeprowadza wywiad; 2) osobę, która udziela wywiadu oraz 3) odbiorcę (czytelnika, słuchacza) – milczącego uczestnika wywiadu²². W procesie wyłaniania informacji źródłowych przez historyka dziejów powojennych istnieć będą również trzy strony: 1) historyk-badacz; 2) respondent-badany oraz 3) odbiorca (czytelnik). W każdym z tych przypadków wywiad traktowany jest inaczej. W socjologii stanowi on jedną z technik uzyskiwania informacji przy metodach jakościowych, sondażowych i biograficznych. W mediach jest celem samym w sobie. Nie tyle ważna jest treść wywiadu, ale jego bohater; nie tyle to, co dana osoba ma do powiedzenia, ale to, że zgodziła się wywiadu udzielić. W historii natomiast najważniejsze są wypowiedzi respondenta, to, co zapamiętał (jakie fakty, wydarzenia, osoby, szczegóły) i jak zapamiętał (do których faktów przykłada większą wagę, które są dla niego istotniejsze i dlaczego, co w ogóle pomija, choć powinien to wiedzieć). Dlatego też wskazane jest, by wywiady przeprowadzał sam historyk bez zatrudniania ankietatorów. Zresztą liczba wywiadów w badaniach historycznych nie musi być duża, wystarczy zaledwie kilka lub kilkanaście, by dokonać weryfikacji wypowiedzi badanych z innymi źródłami.

Historyk powinien szukać w wywiadzie zarówno informacji, jak i faktów. Te pierwsze to wiadomości o „samym sobie”, dotyczą one postaw osoby badanej, charakterystycznych cech jej osobowości, systemu wartości, opisów samego siebie, swoich uczuć. Mają one charakter subiektywny, bowiem nie dają się sprawdzić za pośrednictwem jakichkolwiek danych dostępnych poza osobą badaną. Mogą być co najwyżej skonfrontowane z wypowiedziami osób znających respondenta, tj. najbliższej rodziny czy znajomych. Fakty to „dane obiektywne”, czyli wiadomości pozwalające określić np. datę urodzenia, wstąpienia do jakiejś organizacji, lata studiów czy działalności zawodowej. Dla badacza najważniejsze powinno być to, jak osoba badana spostrzega i jak ocenia otaczający ją świat, jak fakty odzwierciedlają się w jej świadomości²³.

²¹ Rolę tych trzech osób w procesie otrzymywania informacji drogą wywiadu, a także warunki mikro- i makrospołeczne wpływające na wyniki wywiadu omawia Krystyna Lutyńska, *Spoleczne uwarunkowania wywiadu kwestionariuszowego w Polsce*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 3-4, s. 43-57.

²² M. Kita, op. cit. s. 70.

²³ Tamże, s. 34-35.

Rodzaje wywiadów²⁴⁾

1. **Wywiad indywidualny i zbiorowy.** Pierwszy z nich przeprowadzany jest z jedną osobą, która jest reprezentantem pewnej zbiorowości, np. ludzi w określonym wieku, wybranego zawodu czy miejscowości. Drugi jest rozmową w naturalnych, codziennych warunkach z członkami pewnej zbiorowości społecznej. Badacz nie może tworzyć obrazu całości społecznej poprzez sumę informacji indywidualnych. Istnieje bowiem różnica między zachowaniami jednostki, gdy jest ona sama, i zachowaniami, gdy znajduje się w towarzystwie innych osób. Weźmy na przykład sytuację strajku w jakimś zakładzie przemysłowym w roku 1980. Prowadząc wywiad indywidualny uzyskamy zapewne część informacji różniących się od tych uzyskanych z wywiadu zbiorowego, gdy do rozmowy zaprosimy wielu uczestników strajku, nawet, gdyby reprezentowali tylko jedną ze stron, np. tylko strajkujących robotników lub tylko przedstawicieli ówczesnych władz.

2. **Wywiad ukryty i jawny.** Wywiad ukryty stosowany jest w badaniach nad problemami drażliwymi, na ogół ukrywanymi przed obcymi w celu uniknięcia przykrych następstw. Posuwają się do niego pracownicy służb specjalnych, tj. wywiadu, kontrwywiadu, służb ochrony państwa, którzy ukrywając swoją faktyczną rolę włączają się do rozmowy i ukierunkowują jej przebieg tak, by uzyskać jak najwięcej interesujących informacji. Z punktu widzenia badacza historii ten rodzaj wywiadu jest raczej nieużyteczny, choć z powodzeniem mogą stosować go socjologowie wtapiając się w jakąś grupę społeczną i równocześnie z wywiadem prowadząc obserwację uczestniczącą. Najbardziej dla historyka odpowiednim jest wywiad jawny, który z góry określa odpowiednie role – badacza i badanego, a także pozwala na swobodne posługiwanie się kwestionariuszem czy planem rozmowy.

3. **Wywiad standaryzowany i niestandaryzowany.** Wywiad standaryzowany (kwestionariuszowy, skategoryzowany)²⁵ – charakteryzuje się tym, że ankieter (badacz) podczas rozmowy kieruje się z góry ustaloną liczbą pytań, jednakowych dla wszystkich respondentów. Są to przeważnie pytania zamknięte, tj. takie, dla których przygotowane są różne warianty odpowiedzi. Wywiad kwestionariuszowy jest zbliżony do ankiety, z tą różnicą, że w wywiadzie pytania czyta ankieter i również ankieter zapisuje odpowiedzi. W ankiecie respondent wypełnia samodzielnie kwestionariusz, który wysyła pocztą (an-

²⁴ Por. L. Sołoma, dz.cyt., s. 63-68.

²⁵ Por. J. Lutyński, *Metody badań społecznych. Wybrane zagadnienia*, Łódź 2000 (rozdz. *Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*), s. 152-207.

kieta pocztowa) lub oddaje ankieterowi na zgromadzonym audytorium, np. w klasie lub na zebraniu (ankieta audytoryjna).

Wywiad niestandardyzowany (swobodny, pogłębiony) jest luźną, swobodną rozmową na określony temat. Badacz dysponuje jedynie planem zagadnień wywiadu, kilkoma pytaniami, które może modyfikować w trakcie spotkania z badanym i uzyskiwania od niego kolejnych wiadomości. Pytania te mogą różnić się w zależności od osób, z którymi przeprowadzamy wywiady, nawet, gdyby były to osoby uczestniczące w tym samym wydarzeniu historycznym, np. wizycie Edwarda Gierka w Olsztynie. Wyniki takich wywiadów poddawane są analizie jakościowej i są bardzo dobrym sposobem uzyskiwania wypowiedzi pogłębionych, bardziej wysondowanych, czy psychologicznie złożonych. Wywiady niestandardyzowane częściej są stosowane do gromadzenia informacji o poglądach i opiniach niż o faktach. Stąd też przy całościowym podejściu do biografii danej osoby należałoby zastosować dwa rodzaje wywiadów – niestandardyzowany do wyrażenia opinii, poglądów, wartości, uczuć i standardyzowany – do uzyskania wiadomości o datach i wydarzeniach z życia jednostki.

Szczególnym rodzajem wywiadu swobodnego jest **wywiad narracyjny**²⁶. Może być on postrzegany jako jedna z technik wywiadu przy metodach jakościowych, biograficznych lub też jako odrębna metoda badawcza. Wywiad narracyjny nie zakłada stawiania wstępnych hipotez, by nie ukierunkowywać rozmowy. Stosuje się tu tak zwaną „zasadę otwartości” polegającą na tym, że to badani w znacznej mierze określają ostateczne kontury przedmiotu badania. Badacz dysponuje jedynie listą pytań (zagadnień) będących przedmiotem jego zainteresowania. Badany opowiada swoje życie, a nie odpowiada na pytania. Wywiad ten składa się z trzech części:

1. Przedstawienie celu badań – jakim jest wysłuchanie i analiza opowiedzianej historii życia, zwrócenie uwagi na chronologię.
2. Wysłuchanie opowieści – badacz powstrzymuje się od pytań, a dba jedynie o podtrzymanie narracji.
3. Pytania wyjaśniające – mające na celu uszczegółowić bądź wyjaśnić niezrozumiałe dla badacza kwestie. Dzielimy je na pytania wewnętrzne, które dotyczą problemów wspomnianych przez respondenta, ale nie do końca wyjaśnionych, oraz pytania zewnętrzne, których tematyka w ogóle nie została poruszona w narracji. Formujemy pytania typu: *Jak do tego doszło? Co było dalej?*, ale nie *Dlaczego?* To ostatnie bowiem skłania do argumentacji i refleksji i nie jest już opowiadaniem. Jest to wyraz „prywatnego

²⁶ M. Prawda, *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości (O koncepcji badań biograficznych Fritza Schutze)*, „Studia Socjologiczne” 1989, nr 4, s. 88-89.

zdania” osoby opowiadającej i może być przedmiotem zainteresowania badacza, ale ma inny status niż opis czy relacja i wymaga odrębnej analizy²⁷.

Wypowiedzi narracyjne można łączyć z technikami badawczymi, wykorzystującymi techniki rysowania. Dla przykładu w badaniach nad dzieciństwem stosuje się tzw. mapę narracyjną czy narracyjny plan mieszkania. Osoby badane rysują szkic okolicy (domu, mieszkania, zakładu pracy), po której się poruszają opowiadając swoją historię i wskazują miejsca, które są dla nich istotne²⁸.

Czy ten rodzaj wywiadu możliwy jest do zastosowania przez historyka? Wydaje się, że tak, ale nie do zastosowania w całości. Celem wywiadu narracyjnego, z punktu widzenia socjologii i jego twórcy Fritza Schutza, nie jest opis, zrelacjonowanie wypowiedzi, ale rekonstrukcja struktur wiedzy czy też struktur doświadczeń, kierujących minionym działaniem i doświadczeniem. Konstruując tę metodę Schutze korzystał z dorobku socjolingwistyki, opisującej m.in. teorię i strukturę opowiadania na użytek badań empirycznych²⁹. Stąd też metoda narracyjna może być w pełni wykorzystania przez socjologów, natomiast historycy mogą wykorzystywać jedynie pewne jej elementy i stosować ją do badania jedynie fragmentów życia rozmówcy. W przypadku jasno określonego celu, np. historii związanej z ucieczką z terenów Prus Wschodnich przed Armią Czerwoną na przełomie 1944 i 1945 r., czy też związanej z kolektywizacją wsi naszego rozmówcy, wywiad taki uda się przeprowadzić w ciągu kilku godzin.

Wywiad jako jeden z dokumentów osobistych

W socjologii i pedagogice wywiad występuje, podobnie jak w historii, jako jeden z dokumentów osobistych (swoistego rodzaju źródeł). W tym wypadku wywiad jest utrwalonym źródłem informacji, będącym nośnikiem istotnych z punktu widzenia naukowego wiadomości. Według socjologów dokument to „wszelki obiektywny przedmiot będący wynikiem ludzkiej działalności”, „każdy przedmiot materialny będący świadectwem jakiegoś faktu, zjawiska lub myśli ludzkiej”³⁰. Natomiast historycy uważają dokument za „utrwalony na materiale pisarskim (papierus, pergamin, papier, folia, ostatnio także taśma magnetyczna i dyskietka itp.) przy pomocy pisma lub zapisu magnetycznego

²⁷ D. Urbaniak-Zajac, *Wywiad narracyjny na tle innych technik wywiadu*, „Edukacja”, 1997, nr 4, s. 35.

²⁸ Ibidem, s. 37.

²⁹ Tamże, s. 39.

³⁰ M. Łobocki, dz. cyt., s. 211-213.

jednorazowy ślad czynności prawnej, administracyjnej lub tym podobnej określający dany stan w stosunkach międzyludzkich. Natomiast aktem w rozumieniu archiwistycznym jest każdy dokument, będący bezpośrednią częścią owych czynności prawnych, jest to zatem pojęcie nadrzędne w stosunku do dokumentu”. Ankieta i wywiad to „źródła tworzone przez historyka w procesie heurystyki: wyszukiwania i gromadzenia materiału badawczego i dotyczą wyłącznie badań w zakresie historii współczesnej. [...] Można dyskutować, czy należy je zaliczyć do źródeł dokumentowych czy pamiętnikarskich. Jest to bowiem i specyficzny pamiętnik mający postać pytań i odpowiedzi lub nagranych na taśmie magnetofonowej czy taśmie video wspomnień, ale staje się to dokumentem już w momencie podpisania go przez składającego relację czy wypełniającego ankietę”. Można go więc zaliczyć do „źródeł aktowych, jako że źródło to ma charakter dokumentu, a w badaniach jest w pełni uprawnionym materiałem źródłowym, który następnie jest poddawany krytyce źródłowej jak każdy inny przekaz historyczny”³¹.

W socjologii metodę analizy dokumentów zwie się także metodą analizy wytworów lub też analizy treści. Badacze wielu dyscyplin podają najróżniejsze klasyfikacje dokumentów. Socjologowie na przykład podają dwa zasadnicze podziały dokumentów:

1. Dokument jako występujący w dowolnej postaci dowód istnienia określonych faktów i wydarzeń społecznych – w bardzo szerokim pojęciu jest to wszystko to, co jest źródłem informacji o przeszłych albo istniejących faktach i zjawiskach społecznych. Zaliczyć tu więc można m.in. narzędzia i przedmioty codziennego użytku, obrazy, rzeźby, wytwory artystyczne jako źródła danych o kulturze materialnej i duchowej ludzi, którzy byli ich twórcami, albo też fotogramy, filmy, nagrania magnetofonowe jako źródła danych o różnych wydarzeniach społecznie ważnych.
2. Dokument jako pisemne świadectwo zaszłych faktów i wydarzeń społecznych – to węższe znaczenia odnosi się m.in. do inskrypcji znajdujących się na nagrobkach, budynkach, monetach i innych przedmiotach; rękopisów, archiwaliów, druków i innych świadectw wydarzeń, jakie możemy znaleźć w przeróżnych publikacjach, czasopiśmie, w codziennej prasie, notatkach, protokołach czy sprawozdaniach prywatnych lub urzędowych³².

Śród dokumentów pisanych wyróżniamy te zebrane w sposób systematyczny i dokumenty okolicznościowe. Do pierwszego typu zaliczyć można dokumenty naukowe (sprawozdania naukowe, artykuły w czasopiśmie naukowych), opracowania statystyczne (roczniki, okresowe sprawozdania, zesta-

³¹ E. A. Mierzwa, dz. cyt., s. 176.

³² J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Warszawa 1984, s. 100-101.

wienia) oraz dokumenty kompilacyjne (książka adresowa, telefoniczna, katalog biblioteczny, kolejowy rozkład jazdy, kartoteka księgowości). Natomiast dokumentami osobistymi nazywamy te, które ze względu na swoją treść, jak i formę mają charakter subiektywny, nadany im przez autora danego dokumentu. Janusz Sztumski wyróżnia tu:

1. Dokumenty osobiste – wyrażają subiektywne cechy twórcy dokumentu, np. listy, autobiografie, pamiętniki, dzienniki, **wywiady**, wyznania itp.
2. Notatki – umożliwiają stosunkowo dokładne i bezpośrednie odtworzenie danych wydarzeń, gdyż sporządzane są na bieżąco, np. protokoły, stenogramy, **zapisy utrwalone na taśmach magnetofonowych** itp.
3. Sprawozdania – przedstawiają dane fakty nie bezpośrednio, ale z pewnym opóźnieniem, np. doniesienia, meldunki, raporty itp.³³

Wszystkie dokumenty osobiste to zapisane wypowiedzi (również wypowiedzi własnych myśli), które mogą być uzyskiwane w różny sposób. Niektóre z nich, np. listy, powstają bez udziału badacza, niektóre zaś są przez niego wywołane, chociażby poprzez ogłoszenie konkursu na autobiografie, pamiętniki lub w rezultacie indywidualnych namów. Dokument osobisty może powstać w wyniku **wywiadu**, o ile jest on nagrywany na taśmę magnetofonową, a nawet w wyniku obserwacji, pod warunkiem jednak, że badacz możliwie dosłownie zapisuje (lub w inny sposób utrwała) obszernie wypowiedzi uczestników, przedstawiające jakieś fakty i subiektywny do nich stosunek autorów³⁴. Pedagodzy dzielą dokumenty na:

1. Pisane (werbalne), cyfrowe (statystyczne) i obrazowe lub obrazowo-dźwiękowe.
2. Zastane i intencjonalnie tworzone.
3. Oficjalne i osobiste³⁵.

W klasyfikacjach tych wywiad możemy zaliczyć do każdej kategorii. Dokumentem pisany będzie **wywiad utrwalony w prasie**, natomiast obrazowo-dźwiękowym będzie **wywiad nagrany na taśmę magnetofonową, VHS lub jego komputerowy zapis cyfrowy**. Wywiad może być zarówno **dokumentem zastanym** (jeżeli analizujemy wywiady zgromadzone w archiwach radia lub telewizji), jak również **intencjonalnie tworzoną**, zainicjowaną przez badacza w celu uzyskania interesujących go informacji. Wywiad może być zaliczony do **grupy oficjalnych** (np. konferencja prasowa znanego polityka) lub **osobistych**, gdy celem jest życie badanej osoby, jego subiektywne doznania i oceny.

³³ Tamże, s. 103-104.

³⁴ J. Lutyński, op. cit., s. 127.

³⁵ M. Łobocki, op. cit. s. 214-217.

Amerykańscy badacze metodę analizy dokumentów nazywają metodą *Documents of Live*³⁶. Świat jest pełen dokumentów życia, z których historycy, socjologowie i inni badacze ludzkich losów mogą i powinni korzystać. Do najważniejszych z nich zaliczyć można: 1) historie życia (życiorysy, autobiografie); 2) dzienniki, raptularze spisywane na bieżąco; 3) listy; 4) pobieżne, komentowane dziennikarskie historie życia, spisane i utrwalone w mass mediach; 5) **historie ustne, gawędy o życiu własnym czy innych**; 6) literatura faktu, reportaże, literackie opisy ludzi i faktów; 7) fotografie, fotoreportaże; 8) filmy biograficzne dokumentalne; 9) nagrania kasetowe wideo z różnych okazji, uroczystości czy życia codziennego; 10) **nagrania magnetofonowe opowiadań o sobie, rozmów, zeznań, wywiadów**; 11) zapiski osobiste w kalendarzykach, notesach, na marginesach czytanych książek; 12) miscelanea, np. nagrobki, dedykacje; 13) napisy na murach, wizytówki, laurki, oficjalne listy pochwalne; 14) zeznania sądowe, akty oskarżenia, zeznania świadków, oświadczenia; 15) kartoteki leczenia, zapiski o chorobach, szpitalne, lekarskie; 16) teczki personalne służbowe, zawodowe, służb bezpieczeństwa, kartoteki policyjne, bankowe, ubezpieczeniowe, kierowcy samochodu; 17) świadectwa i opinie, wyróżnienia (laurki) ze szkoły; 18) indeksy i opinie ze studiów, z wojska, z organizacji, z parafii, z partii politycznej, z klubu sportowego, towarzyskiego; 18) recenzje prac, opinie naukowe itp.³⁷ Nie można przy tym zapominać o niedocenionym i niezgłębianym jeszcze źródle informacji o osobach, jakim są wszelkie informatyczne nośniki wiedzy (twarde dyski w komputerach osobistych, dyskietki, płyty CD, strony www, poczta elektroniczna itp.).

Wywiad jako element metody jakościowej

Metoda jakościowa polega na wydobyciu wszelkich informacji z zebranych materiałów i opracowaniu ich w sposób opisowy. Wchodzi ona „w głąb” badanego zjawiska, a także poszerza jego kontekst. Dlatego też możliwe jest badanie tematów wykraczających poza to co obiektywne i mierzalne, co pozwala na podejmowanie problematyki związanej z ocenami, wartościami i przeżyciami. Możemy nią badać życie pojedynczych osób, historie życia i zachowania jednostek oraz grup społecznych, a także analizować funkcjonowanie organizacji, ruchów społecznych i kulturalnych. Do metod jakości-

³⁶ Dorobek chicagowskiej metody *Documents of Life* stanowią prace m.in. Blummera, Stanffora, Allporta, Gotschalka, Kluckhona, Angellego, Plummera i in.

³⁷ Podział zacytowałam z: B. Gołębiowski, *Metoda biograficzna w pedeutologii*, [w:] *Współczesne zagadnienia zawodu nauczyciela*, red. W. Dróżka, B. Gołębiowski, Kielce 1995, s. 29.

ciowych zaliczyć można otwarty wywiad pogłębiony, metodę biograficzną (w tym autobiografie ustne i pamiętniki oraz inne dokumenty osobiste), obserwację uczestniczącą (jawną i ukrytą), a także jakościową analizę treści (nawiązującą do osiągnięć strukturalizmu, semiotyki, socjologii języka i psycholingwistyki)³⁸.

Rezultaty badań jakościowych dają się przedstawić w formie narracji czy eseju. Tablice statystyczne są elementem uzupełniającym i niekoniecznym. W badaniach nie stosuje się kategorii, zmiennych badawczych, nie stawia się hipotez. Wszystko po to, aby nic nie krępowało badacza w jego własnej interpretacji obserwowanych zjawisk, procesów i sytuacji. Zagadnienia będące przedmiotem badań jakościowych stanowią sieć wzajemnych związków silnie ze sobą splecionych, próby ich oddzielnego analizowania są niewskazane lub wręcz niemożliwe. Muszą się też charakteryzować globalnym, holistycznym podejściem i subiektywną interpretacją badacza. Rejestrują nie tylko fakty i zachowania badanej osoby, ale również je subiektywnie analizują, oceniają i interpretują³⁹. Przy zastosowaniu wywiadu historyk może uzupełnić materiał badawczy o 1) ustalenia faktów, na ogół trzecio- lub czwartorzędnych; 2) wzbogacenie znanych faktów o nowe szczegóły; 3) wyjaśnienie stosunków między aktorami wydarzeń; 4) charakterystykę osób aktywnych w przeszłości; 5) ujawnienie motywów świadomego działania i systemu wartości badanych⁴⁰.

Wywiad jako element metody biograficznej

W rozumieniu socjologicznym metoda biograficzna odnosi się do trzech odrębnych zakresów:

1. Biografia jako przedmiot analizy, jako pewien wycinek społecznej rzeczywistości. Może to być całokształt biografii indywidualnej, cały przebieg życia danej jednostki lub jedynie kluczowe momenty biografii, związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi, zmianą ról i pozycji społecznej.
2. Biografia jako „rozważania ogólnometodologiczne i teoretyczne, skoncentrowane na problematyce relacji pomiędzy biografiami indywidualnymi a kształtem społeczeństwa i zachodzącymi w jego obrębie procesami”.
3. Biografia jako „refleksja nad najlepszymi metodami wywoływania, zbierania, analizy i interpretacji rozmaitych materiałów biograficznych”⁴¹.

³⁸ A. Wyka, *Ku nowym wzorcom badań społecznych w Polsce. Cechy badań jakościowych w ostatnich latach*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1990, nr 1, s. 161.

³⁹ H. Komorowska, *Metody ilościowe a metody jakościowe w badaniach pedagogicznych*, „Edukacja” 1989, nr 3, s. 14-30, passim.

⁴⁰ K. Kersten, op. cit., s. 325.

⁴¹ Były one dyskutowane na międzynarodowej konferencji socjologicznej w 1985 r. w Poznaniu.

Dla historyków niewątpliwie ten pierwszy zakres jest możliwy do zastosowania. Wykorzystując metodę biograficzną można zebrać materiał empiryczny dotyczący całego życia jakiejś postaci historycznej czy też współcześnie żyjącej, aczkolwiek odgrywającej znaczną rolę w życiu politycznym, społecznym czy innym. Mamy wówczas do czynienia z biografią kompletną, tworzoną (pisaną) w przeważającej mierze przez historyków. Drugim rodzajem jest biografia tematyczna opierająca się na zbieraniu danych dotyczących określonej dziedziny życia (zawodu, wykształcenia, działalności społecznej, politycznej, itp.) lub też określonej fazy życia (młodość, wiek dorosły, schyłek życia, przełomowe momenty, okresy przejściowe). Historycy i socjologowie mogą wykorzystywać studia biograficzne do 1) badania narracji na temat jednej historii życia, 2) zebrania historii życiowych pogrupowanych wokół wspólnych tematów i określenia na tej podstawie jakiegoś zjawiska w historii czy udokumentowania jakiejś teorii, 3) analizy porównawczej biografii dokonywanej w celu wypracowania nowych teorii o procesach dziejowych lub funkcjonowaniu społeczeństwa⁴².

U podstaw metody biograficznej znajdują się pewne założenia, a mianowicie⁴³:

1. „Działania ludzkie są warunkowane przez subiektywne odczucia, doznania, interpretacje zjawisk, które otaczają człowieka. Dlatego badanie ludzkich działań zmierzać powinno do poznania owych subiektywnych przeżyć podmiotu działającego, możliwie wiernie i głęboko.
2. Subiektywne interpretacje i znaczenia, wyrażane przez jednostkę, są współzależne i współbrzmia ze standardami grupowymi. Dlatego badania powinny również uwzględniać reguły interpretacyjne środowisk, w których jednostka funkcjonuje, podlega procesom socjalizacji itp.

Por. M. Ziółkowski, *Konferencja nt. metody biograficznej we współczesnej socjologii*, „Studia Socjologiczne”, 1986, nr 4, s. 239-241. Efektem tej konferencji było wydanie pracy zbiorowej *Metoda biograficzna w socjologii*, red. J. Włodarek, M. Ziółkowska, Poznań 1990.

⁴² M. Prymas, *Wykorzystanie elementów metody biograficznej do realizacji zajęć z andragogiki*, [w:] *Edukacja pozaszkolna a integracja europejska*, red. Z. Wołk, Zielona Góra 1999, s. 71-85. Innego podziału dokonał J. Szczepański, który wyróżnił pięć sposobów postępowania analitycznego wobec materiałów biograficznych: „1) Konstruktywny, polegający na analizie możliwie dużej ilości biografii użytkowych w swobodny systematyczny sposób w dążeniu do syntezy. 2) Egzemplifikujący, polegający na wysuwaniu z analizy określonych hipotez uogólniających i ilustrowaniu ich autobiografiami. 3) Analiza treści, gdy pewną ilość biografii dzielimy według określonych kryteriów i haseł na informacje uzyskując strukturę całości. 4) Statystyczny, gdy większe zbiory biografii agregujemy według ich autorów, według ilości informacji, danych na określony temat itp. 5) Typologiczny, gdy dokonujemy typologizacji np. osobowości, postaw, etosu itp. w kontekście danego społeczeństwa, jego kultury i struktury”. Por. J. Szczepański, *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa 1973, s. 639-640.

⁴³ B. Gołębiowski, op.cit., s. 28. Podobną charakterystykę zastosowała Wanda Dróżka, *Metoda biograficzna z perspektywy rozwoju orientacji humanistyczno-jakościowej w pedagogice*, „Edukacja”, 1997, nr 4, s. 23-32 oraz M. Łobocki, op. cit., s. 294.

3. Wartościowe są wszystkie rodzaje danych biograficznych, które informują o subiektywnej stronie zjawisk społecznych, dlatego w badaniach należy posługiwać się i korzystać z różnych źródeł informacji.
4. Subiektywne przeżycia, interpretacje, doznania jednostek, względnie grup społecznych są w pełni zrozumiałe jedynie w oparciu o ich przeszłe doświadczenia. Dlatego badania powinny mieć charakter historycznych monografii jednej osoby, grupy czy organizacji społecznej”.

Metoda biograficzna należy do metod typowo jakościowych i jest w zasadzie konglomeratem różnych metod i technik badawczych. Obejmuje ona różne formy badań i procedury analiz. Nie jest *de facto* metodą samodzielną, stanowi raczej określony typ badań empirycznych. Nie ogranicza się jedynie do analizy dokumentów osobistych, ale obejmuje wszelkie wypowiedzi pisemne oraz **wypowiedzi ustne, w tym wywiady standaryzowane, narracyjne, rozmowy z członkami rodziny i znajomymi**. Mówiąc o podejściu biograficznym mamy na myśli biografię, autobiografię, historię życia (*life history*) lub też opowiadanie o życiu (*life story*).

Wiarygodność materiału dostarczonego przez wywiad⁴⁴

Źródła wywołane przez historyka można zaliczyć do źródeł narracyjnych, stąd też wydaje się, że badanie ich wiarygodności można ograniczyć do powszechnie znanych metod krytyki źródła (Czy autor źródła mógł wiedzieć? Czy wiedział? Czy chciał powiedzieć prawdę?). Jednakże stosowanie tylko metod badania wiarygodności źródła typowych dla historii byłoby w wypadku wywiadu sporym zawężeniem metodologicznym i mogłoby spowodować wiele błędów w interpretacji. Dlatego też niezbędne wydaje się stosowanie również zasad typowych dla socjologii, a nawet psychologii społecznej i psychologii pamięci. Szczególnie te drugie z punktu widzenia historyka mają istotne znaczenie. Prowadząc wywiad, a następnie badając jego wiarygodność, a właściwie wiarygodność autora, historyk nie może zapominać o regułach rządzących ludzką pamięcią, zasadach trwałości pamiętania i deformacjach następujących wraz z upływem czasu, a także o prawach rządzących przypomnieniem⁴⁵.

Zagadnienie wiarygodności materiału dostarczonego przez rozmowę, dialog, wywiad to pytanie o obiektywność i rzeczowość informacji zawartych

⁴⁴ Opracowano na podstawie S. Gerstmann, *Rozmowa i wywiad w psychologii*, wyd. 4, Warszawa 1985, s. 244-276.

⁴⁵ Rolę psychologii w metodologii badań historii najnowszej opisuje K. Kersten, op. cit., s. 320-324.

w treści wypowiedzi, a także wiarygodność i zaufanie do osoby badanej. Prowadząc wywiad możemy mieć do czynienia z wieloma sytuacjami, które obniżają wiarygodność wypowiedzi, a tym samym naszych badań naukowych. Jedną z nich może być sytuacja, w której **osoba badana przedstawia jakies fakty niezgodne z rzeczywistością, subiektywnie, ale szczerze, przekonana, że mówi prawdę**. Zadaniem badacza jest dotarcie do „prawdy obiektywnej” i możliwość ustalenia, dlaczego respondent w inny sposób zinterpretował dany fakt, wydarzenie lub zjawisko. Uwaga badacza powinna być szczególnie wyczulona na **niezgodność treści informacji zawartych w rozmaitych wypowiedziach tej samej osoby**. Ważnym kryterium wiarygodności jest fakt zaistnienia wypowiedzi, które się wzajemnie potwierdzają lub sensownie, logicznie uzupełniają, tworząc zwartą, konsekwentną całość treściową. W niektórych wypowiedziach występują treści odzwierciedlające pewne, dość powszechne w określonych grupach **stereotypy**. Zgodność wielu wypowiedzi, które uzyskujemy od rozmaitych osób przynależnych do tej samej grupy, nie stanowi sygnału wiarygodności. Przeciwnie – wskazuje na istnienie stereotypowych poglądów, opinii, interpretacji faktów, ich znaczenia itp. Ważnym znaczeniem jest ustalenie, **czy rozmówca miał bezpośredni dostęp do zdarzeń, o których mówi**. Czy miał długotrwały kontakt z określoną sytuacją, uczestniczył w niej bezpośrednio, miał możliwość obserwowania wydarzeń, przemyślenia ich i refleksji nad nimi.

Do innych przyczyn braku wiarygodności danych możemy zaliczyć **obawę osób badanych przed sankcjami społecznymi**, które mogą im grozić w wypadku, gdy poruszą pewne tematy. Może to dotyczyć faktu czy zdarzenia, który nie jest zgodny z przyjętymi zwyczajami, prawem moralnym czy obyczajowym, np. bicie zatrzymanego w areszcie czy „pałowanie” strajkujących robotników. Może również dotyczyć innej osoby, którą trzeba by przedstawić w złym świetle, np. komendanta Milicji Obywatelskiej, który dopuszczał się wykroczeń wobec zatrzymanych i nakazywał swoim podwładnym podobne zachowanie. Respondent może nie zawsze chcieć powiedzieć prawdę, ponieważ krępuje się, że usłyszy go ktoś, na czyjej opinii mu zależy, np. jego przełożony, współmałżonek czy znajomi.

Innym powodem udzielenia nieprawdziwej informacji może być **przekonanie respondenta, że milczenie, przyznanie się do braku wiedzy postawi go w niekorzystnym świetle**. Aby tego uniknąć omawia on wydarzenia, o których nic nie wie. Przyczyną takiego zachowania może być pragnienie wyświadczenia przysługi prowadzącemu wywiad, zwłaszcza jeżeli jest życzliwy i przyjazny dla rozmówcy. Inną przyczyną może być obawa badanego, że będzie posądzony o ukrywanie czegoś, że osoba badająca nie uwierzy, iż

naprawdę nie posiada on informacji, które by umożliwiły przedyskutowanie danego zagadnienia.

Stopień wiarygodności zależy również od **zastosowanej techniki kierowania przebiegiem rozmowy** (wywiadu), od charakteru zadawanych pytań i od umiejętności nawiązywania i utrzymywania kontaktu z osobą badaną. Do najczęstszych błędów popełnianych przez prowadzących wywiad należy **posługiwanie się niezrozumiałym językiem, niezadbanie o dogodne warunki do prowadzenia wywiadu** (cisza, względne odizolowanie, możliwość długotrwałego skupienia uwagi), **nieprzygotowanie merytoryczne**. Do innych błędów należy tak zwane „**błędne założenie znawstwa**”, gdy badający spodziewa się, iż badany ma wystarczające wiadomości na dany temat, choć w rzeczywistości rozmówca zna go ogólnikowo i nie może udzielać wyczerpujących odpowiedzi. Także **używanie pytań zawierających terminy nieostre** powoduje, że odpowiedzi na nie mogą być niekonkretne. Każdy bowiem inaczej interpretuje „głębię” słowa – bardzo, często, znacznie itp. Jeżeli nie zada się pytań kontrolnych czy filtrujących, może to zmniejszyć wiarygodność uzyskiwanego materiału.

Wiarygodność danych otrzymanych z wywiadu zmniejszają **wypowiedzi częściowe**. Co prawda zawarta w nich treść odpowiada rzeczywistości, jednak ponieważ jest niekompletna, nie zawiera całości odzwierciedleń. Część materiału została w nich opuszczona z rozmaitych powodów, niekiedy także celowo. Powstałe w ten sposób wypowiedzi cechują się zniekształceniami o różnym zasięgu i znaczeniu. Drugi rodzaj – to **wypowiedzi nieściśle**, w których obraz nie jest zupełnie zgodny z rzeczywistością i nie odpowiada faktom. Dzieje się tak wtedy, gdy rozmówca nie zetknął się bezpośrednio z faktami, których dotyczy pytanie, albo brał udział w zdarzeniach krótko, przypadkowo, nie poświęcając im większej uwagi. Taki materiał łatwo ulega zniekształceniom, bowiem na pamięć oddziałują również nastawienia emocjonalne, uprzedzenia, cudze sugestie itp. Trzeci rodzaj wypowiedzi niewłaściwej to **relacja nie związana z tematem zawartym w treści postawionego pytania**. Osoba badana mówi dużo, wypowiada się bardzo swobodnie, posługuje się szczegółami opisywanych faktów, jest ożywiona i zainteresowana swoim tematem, jednak celowo lub też bezwiednie omija tematykę najbardziej istotną. Kolejnym rodzajem jest **brak wypowiedzi na temat** wysunięty w rozmowie. Otrzymuje się wówczas odpowiedzi typu: „nie wiem”, „nie widziałem”, „nie spotkałem się z tym”. Dochodzi wówczas do blokady porozumienia, a więc chwilowego lub trwającego dłużej zawieszenia kontaktu, głównie emocjonalnego. W takiej sytuacji najważniejsze jest ponowne nawiązanie kontaktu i wzbudzenie zaufania. Trzeba zmienić rozpoczęty wątek, zadać inne pytanie,

rozładować napiętą atmosferę. Niewątpliwym utrudnieniem dla prowadzenia wywiadu jest **brak pozytywnej motywacji**. Osoba badana nie robi żadnego wysiłku, by odtworzyć posiadane doświadczenia, nie stara się nic przypomnieć ani wyrazić własnego zdania, ponieważ jej na tym nie zależy. Cechuje ją bierność i niechęć do podjęcia wysiłku. Przy dłużej trwającym badaniu jest to poważny znak, że rozmówca jest zmęczony i wywiad należy zakończyć.

W toku wywiadu mogą pojawić się **uprzedzenia**, które niewątpliwie zniekształcają uzyskiwany materiał. Jednym z nich jest **dostrzeżenie różnic między respondentem a prowadzącym badania**, które ten pierwszy interpretuje niekorzystnie dla siebie. Różnice te mogą dotyczyć np. wieku, płci, wykształcenia, różnorodnych opinii, często nie dających się ustalić przed przystąpieniem do właściwych badań, a ujawniających się dopiero w czasie rozmowy. Źródłem uprzedzeń może być także **sam badacz**, szczególnie mniej doświadczony i nieumiejący całkowicie panować nad swoim postępowaniem. Jeżeli zostanie on onieśmieszony osobą swojego rozmówcy, może zabraknąć mu odwagi, aby wymagać uzupełnienia, uściślenia czy w ogóle poprawienia jakichś wypowiedzi, albo powtórzenia którejś z nich. Bardzo ważne są **cechy osobiste badacza** – jego kultura, takt, poziom intelektualny, umiejętność porozumiewania się z ludźmi.

Dużej ostrożności wymaga konieczność interpretowania na bieżąco wypowiedzi rozmówców już w toku prowadzenia wywiadu. Występuje tu niebezpieczeństwo rozumienia wypowiedzi w myśl własnych oczekiwań. Dlatego też **nie można dopuścić do wyrobienia sobie powierzchownej, opartej na intuicji lub pierwszym wrażeniu, stereotypowej opinii o badanych**. Nie można więc próbować ich sklasyfikować jako interesujących lub nieciekawych, wiarygodnych lub niewiarygodnych, sympatycznych lub niesympatycznych. Często bowiem dopiero przy dłuższej lub wielokrotnej rozmowie, przy lepszym poznaniu, nasz rozmówca „otwiera się”, jest bardziej gotowy do współpracy, wydobywa ze swojej pamięci coraz ciekawsze informacje.

Bardzo ważnym elementem jest także **umiejętność odkodowania informacji** zawartych w treści wywiadu. Historyk musi wykazać się umiejętnością odczytania np. 1) kodu języka etnicznego informatora (kod lingwistyczny); 2) języka epoki (kod terminologiczny); 3) kodu psychologicznego; 4) kodu pisma i ewentualnie innych symboli notowanych (o ile takie w wywiadzie występują)⁴⁶.

Powyższe rozważania skłaniają do wysunięcia postulatu szerszego wykorzystania wywiadów w przedstawianiu powojennych dziejów Polski. Dla histo-

⁴⁶ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968, s. 272.

ryka materiały uzyskane tą drogą stanowią mogą cenne uzupełnienie źródeł archiwalnych, informacji prasowych, dokumentów urzędowych i statystyk, o ile tylko będą poprawnie zebrane i zinterpretowane zgodnie z zasadami procedur badawczych typowych dla nauk humanistycznych.

ABSTRACT

Der Artikel charakterisiert Interview als Technik, die man bei der Forschung der Geschichte der Neuzeit nutzt, sowie bespricht methodologische Beziehungen zwischen der Geschichte und den anderen Gesellschaftswissenschaften, vor dem der Soziologie. Es wurden hier verschiedene Arten von Interviews, Unterschiede zwischen dem Interview und dem Gespräch, sowie die Klassifikationen, die von den Forschern aus unterschiedlichen Wissensbereichen kommen, besprochen. In den historischen Klassifikationen betonte man vor allem diese Quellen, die sich auf mündliche Überlieferungen, Mitteilungen und Interviews beziehen. Im Rahmen der soziologischen, pädagogischen und psychologischen Wissenschaften hat man Erzählerinterview, Interview als eines der persönlichen Dokumenten, Methode der Dokumentenanalyse (*Dokuments of Live*), Interview als Element der qualitativen und biographischen Methode herausgefiltert. Anschließend wurde die Glaubwürdigkeit des Materials charakterisiert, das man anhand des Interviews gesammelt hat, was man als Hinweise bei der Kritik der mündlichen Quelle betrachten kann.